

УДК 343.24

Д. Ю. Купар
аспірант відділу організації освітньо-наукової підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ

Виконання завдань кримінально-правової охорони найважливіших соціальних цінностей і благ забезпечується практикою застосування низки заходів кримінально-правового характеру. Серед них першорядна роль належить заходам кримінальної відповідальності, реалізація яких зумовлює настання для винної у вчиненні злочину особи різних за своєю суттю правових наслідків, як правило, негативного характеру. Проте, незважаючи на особливу роль кримінальної відповідальності у справі протидії злочинності, вітчизняний законодавець не надає їй визначення. Ця обставина неминуче породжує різні еkleктичні доктринальні підходи щодо розуміння цього феномену, що ускладнює визначення інших кримінально-правових явищ, варіанти яких не можуть бути надані без урахування сутності та змісту саме цього негативного кримінально-правового наслідку вчиненого злочину. Насамперед, це стосується звільнення від кримінальної відповідальності як антиподу кримінальної відповідальності, яка багатьма сучасними науковцями поділяється на різні види. З огляду на властивість кримінальної відповідальності ув'язати в наскрізному вигляді пронизувати більшість інститутів кримінального права, встановлення поняття, виокремлення ознак та визначення її видів із урахування уже наявних теоретичних підходів може сприяти не лише їхньому уточненню, але й конкретизації та розширенню, що є необхідним для подальшого розвитку наукових уявлень про цей правовий феномен.

У юридичній літературі проблема сутності, ознак та видів кримінальної відповідальності була предметом досліджень низки вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема, Ю.В. Бауліна, В.К. Грищука, І.Е. Звечаровського, В.М. Куца, І.П. Лесниченко, М.І. Панова, Ю.Є. Пудовочкина, П.В. Хряпінського, А.М. Яценка та багатьох інших дослідників. Наукові здобутки зазначених учених і практиків власне й стали науково-теоретичним підґрунтям цієї публікації.

Мета статті полягає в дослідженні наявних доктринальних точок зору, що стосуються розуміння сутності, ознак та видів кримінальної відповідальності, і формулюванні власних узагальнювальних висновків, що полягають в уточненні, конкретизації або розширенні доктринального уявлення про цей правовий феномен.

У доктрині кримінального права, як уже було зазначено, немає єдиного підходу щодо розуміння сутності та змісту кримінальної відповідальності. Багато в чому це залежить від виду такої відповідальності. Окремими дослідниками щодо цього навіть зазначається, що наявна строкатість поглядів стосовно розуміння цього правового феномену, обумовила появу й на сьогодні фактичну присутність у доктрині кримінального права вчення про позитивну й негативну кримінальну відповідальність [13, с. 13]. Так, І.Е. Звечаровський у 90-ті роки минулого сторіччя зазначав, що позитивна й негативна кримінальна відповідальність має розглядатися у взаємозв'язку і взаємозалежності. Зведення кримінальної відповідальності лише до негативної призводить до звуження її обсягу та змісту, неминуче гіперболізує негативний та зводить нанівець позитивний аспект кримінальної відповідальності [6, с. 75–76]. Таку доктринальну позицію пізніше підтримали й інші зарубіжні науковці. Зокрема, на думку І.П. Лесниченко і Ю.Є. Пудовочкина, концепція позитивної відповідальності, безумовно, є необхідною задля виховання позитивної соціальної активності громадян. Вона не повинна обмежуватися кримінальним правом, а має розроблятися і в межах загальної теорії права й правовідносин [1, с. 15].

Концепція позитивної і негативної кримінальної відповідальності була підтримана й низкою вітчизняних науковців. Зокрема, будучи одним із послідовників такої концепції, В.К. Грищук зазначає, що позитивна (перспективна) кримінально-правова відповідальність – це реалізована необхідність свідомого й добровільного використання людиною права, виконання обов'язку, дотримання заборони, що міститься в кримінально-правових нормах. Таке визначення ним позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності здійснено з урахуванням висловлених науковцями поглядів щодо розуміння цього явища та їхнього критичного аналізу [9, с. 262]. Не менш відомий вітчизняний дослідник П.В. Хряпінський підкреслює, що позитивний аспект кримінальної відповідальності полягає у виконанні особою передбаченого правовими приписами суб'єктивного права або правового обов'язку та, у свою чергу, несе виключення, звільнення або пом'якшення кримінально-правового обтяження [12, с. 23]. Визначення позитивної (перспективної) криміналь-

ної відповідальності можна продовжувати, але, на нашу думку, потреби, у цьому немає з огляду на межі цієї публікації, а також на те, що доктринальні точки зору щодо розуміння цього правового явища яскраво репрезентовані у фундаментальних працях указаних науковців. У цьому аспекті, на наше переконання, не менш цікавим є питання щодо того, чи взагалі існує такий вид кримінальної відповідальності, адже окремі науковці, як відомо, нещадно критикують його виділення. Зокрема, Ю.В. Баулін зазначає, що оскільки кримінальна відповідальність є атрибутом публічного права, то вона може бути лише негативною (ретроспективною) [2, с. 42].

Стосовно цього варто зазначити, що, на думку Ю. В. Бауліна, той факт, за яким кримінальне право є атрибутом публічного права, не є перепону у виділенні так званої потенційної кримінальної відповідальності, замість позитивної, під якою дослідником розуміється загроза, що існує в санкції кримінально-правової норми і яка може бути реалізована в майбутньому до конкретної особи, яка вчинить злочин. Початковим етапом такої відповідальності є день набрання чинності Закону «Про кримінальну відповідальність», а кінцевим – день втрати ним чинності. Водночас дослідник наголошує, що кримінально-правовим наслідком набрання чинності Закону «Про кримінальну відповідальність» не є встановлення кримінально-правових відносин. Отже, потенційна кримінальна відповідальність реалізується лише в межах конституційних правовідносин. Спираючись на це, можемо стверджувати, що невчинення особами злочинів, передбачених у гіпотезі кримінально-правової норми, не свідчить про те, що вони зазначають позитивну кримінальну відповідальність, як іноді вважають її прихильники [2, с. 5, 41–43].

Загалом, поділяючи позицію дослідника щодо сумнівів стосовно виділення позитивної кримінальної відповідальності, зазначимо, що ми не можемо погодитися з тим, що набрання чинності Закону «Про кримінальну відповідальність» не є фактом, що породжує наявність кримінально-правових відносин. Зазначимо, що у теорії кримінального права існування кримінально-правових відносин до вчинення злочинів визнається низкою науковців. На цей аспект звертає увагу В.Д. Филімонов, який зазначає, що такі відносини є формою загальнопревентивних кримінально-правових відносин. Їхній зміст полягає в у тому, що, з одного боку, у держави є право піддати кримінальній відповідальності осіб, які вчинили злочини, і обов'язку не піддавати кримінальній відповідальності осіб, що не вчинили їх; з іншого – особи, що не вчинили злочинів, мають право не піддаватися відповідальності, і вони зобов'язані не вчиняти злочинів, а у випадку їх

вчинення – піддатися кримінальній відповідальності. Юридичним фактом, що породжує загальнопревентивні кримінально-правові відносини, є видання кримінального закону, що встановлює кримінальну відповідальність за вчинення злочину, і набрання ним чинності. Юридичним фактом, що їх припиняє, є скасування Закону «Про кримінальну відповідальність». Об'єктом таких правовідносин є поведінка нестійких громадян. Їх можна розділити на дві категорії: 1) які не вчинили, але здатні вчинити злочини (нестійкі); 2) ті, хто вже вчинив злочин. До першої групи належать особи з антигромадськими властивостями свідомості. До другої – які раніше належали до першої групи, але, на відміну від тих, хто до неї входить, уже вчинили злочинні дії. Нестійкі громадяни є основним безпосереднім об'єктом впливу під час здійснення попереджувальної функції. Особи, що не володіють антигромадськими властивостями свідомості, не можуть бути об'єктом кримінально-правового впливу. Як зазначає дослідник, вони не цікавлять кримінальне право [11, с. 62, 79–81, 147]. Отже, з огляду на той факт, що Кримінальний кодекс (далі – КК) України, має велике загальнопереджувальне значення, заперечувати існування в кримінальному праві загальнопревентивних кримінально-правових відносин складно. Але це також не означає, що в межах цих кримінально-правових відносин нестійка особа, за твердженням Ю.В. Бауліна, зазнає позитивної кримінальної відповідальності, на чому наголошують цитовані вище прихильники її існування.

Ю.В. Баулін, посилаючись на інших науковців, зазначає, що позитивний аспект кримінальної відповідальності – це не що інше, як морально-етичне розуміння такої відповідальності. Проте кримінально-правова наука не повинна оперувати поняттями моралі, оскільки мораль і право, хоч і мають тенденцію до перехрещення за обсягом, все ж таки залишаються явищами різноплановими. Водночас науковець зауважує, що не можна залишати поза увагою і той факт, що особа може усвідомлювати певні явища, які можуть стати об'єктивно існувати в майбутньому [2, с. 32–33]. Проте, усвідомлюючи це, нестійкі особи все ж таки зазнають певного психологічного впливу, що здійснюється кримінальним законом, і він заснований на загрозі покарання та інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення злочину у майбутньому. Такий психологічний вплив здатний забезпечити утримання цих осіб від учинення злочину, і його здійснення є метою попереджувальної (превентивної) функції кримінального права. В.Д. Филімонов зазначає, що кримінальне право може вплинути на свідомість громадян, які здатні вчинити злочини, або тих, хто вже вчинив їх, лише через психологічні механізми регулювання поведінки людей [11, с. 141].

Ю.В. Баулін також зазначає, що потенційна кримінальна відповідальність настає після вчинення злочину й індивідуалізується в обвинувальному вирокі суду, що не набрав чинності. Отже, він конкретизує своє попереднє висловлення щодо моменту настання й закінчення потенційної кримінальної відповідальності, у межах, на його думку, конституційних правовідносин. Проте з огляду на те, що загроза застосування покарання є певним психологічним впливом, який відчуває особа, то такий вплив, з огляду на попереджувальну (превентивну) функцію кримінального закону, існує не лише після, але й до вчинення злочину і навіть після відбуття покарання, призначеного судом в межах санкції статті Особливої частини КК України, оскільки після набрання обвинувальним вирокі суду законної сили закон про кримінальну відповідальність не втрачає чинності й такий психологічний вплив діє паралельно як у разі відмови від притягнення до кримінальної відповідальності, так і поряд з реалізацією уже реальної (негативної) кримінальної відповідальності. Тому те правове явище, яке дослідник називає потенційною кримінальною відповідальністю, на наше переконання, насправді є психологічним кримінально-правовим впливом, який здійснюється в межах різних за своїми видами кримінально-правових відносин, зокрема обумовлених не лише фактом вчинення злочину. Зауважимо, що такий вплив є саме кримінально-правовим, оскільки реалізується в межах різних кримінально-правових відносин; суб'єктами, які його зазнають, є нестійкі особи з антигромадськими властивостями і особи, що вчинили кримінальні правопорушення або мають судимість; початковим етапом такого впливу є день набрання чинності законом про кримінальну відповідальність, що встановлює покарання та інші заходи кримінально-правового характеру, а кінцевим – день втрати такої чинності; його змістом є загроза застосування покарання та інших заходів кримінально-правового характеру за порушення кримінально-правових заборон.

Що стосується негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності, то, на думку В.Г. Грищука, вона є реалізованою необхідністю зазнавання порушником приписів кримінально-правових норм – примусових заходів правового впливу, передбачених ними й застосовуваних компетентними органами держави в установлених процесуальним і виконавчим законодавством формах і межах [9, с. 267]. Таке визначення негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності здійснено автором на підставі проведеного узагальнення ученими і практиками відомих концепцій розуміння феномену негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності. З огляду на те, що ці концепції також достатньо повно викладені у різних дослідженнях як ци-

тованим нами дослідником [9, с. 266], так і багатьма іншими науковцями [7, с. 7–21; 3, с. 136; 5, с. 56–59]. Надалі ми не будемо вдаватися до їхнього аналізу, тим паче, що, за справедливим зауваженням Ю.В. Бауліна, такі визначення, як правило, підкреслюють лише основні риси негативної кримінальної відповідальності [2, с. 22]. Тут лише обмежимося висловленням власних думок стосовно розуміння цього кримінально-правового феномену й, за можливості, візьмемо на себе сміливість обґрунтувати деякі висновки щодо цього. У зв'язку з цим, зазначимо, що більшість дослідників бачить негативний аспект кримінальної відповідальності в порушенні особою кримінально-правових заборон (тобто вчиненні злочинів), що зумовлює офіційний осуд із боку держави та кримінально-правове обтяження у вигляді визначення виду та заходу покарання [12, с. 23]. Така точка зору вже перестала мати аксіоматичний характер. А.М. Яценко, посилаючись на інших науковців, зазначає, що кримінальну відповідальність не слід ототожнювати лише з обов'язком зазнати покарання. З огляду на сучасні уявлення про феномен негативної кримінальної відповідальності та критично оцінюючи погляди науковців на її визначення [8, с. 10; 4, с. 293], на думку дослідника, негативна кримінальна відповідальність, з одного боку, це засудження особи за вчинення нею злочину обвинувальним вирокі суду з обмеженням чи позбавленням її законних прав та інтересів, що здійснюється кримінально-виконавчими органами, а з іншого – засудження особи без обмеження чи позбавлення її законних прав та інтересів із застосуванням заохочувальних або примусових, але не каральних заходів кримінально-правового характеру [14, с. 215].

Отже, беручи за основу таку позицію, зазначимо, що реальна (негативна) кримінальна відповідальність – це засудження особи за вчинення нею злочину обвинувальним вирокі суду з визначенням (або без такого) виду та розміру конкретного покарання, а також процес, що характеризується застосуванням до неї окремих заходів кримінально-правового характеру, заснованих на примусі або заохоченні позитивної посткримінальної поведінки. Таке розуміння негативної (реальної) кримінальної відповідальності узгоджується з її тлумаченням Конституційним Судом України [10], на що уже зверталася увага в літературі [2, с. 34]. Очевидно, що до цих окремих заходів кримінально-правового характеру можуть належати такі: звільнення від призначення покарання та його реального чи подальшого відбування, примусові заходи медичного та виховного характеру, примусове лікування, спеціальна конфіскація, психологічний кримінально-правовий вплив тощо. Її ознаки становлять такі аспекти: 1) реальна (негативна) кримінальна відповідальність є осудом (за-

судженням) як вчиненого злочинного діяння, так й особи, яка його вчинила; 2) свій вияв знаходить лише в обвинувальному вирокі суду, що набрав чинності; 3) підставою настання є лише вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України; 4) такій відповідальності може підлягати лише суб'єкт злочину (ст. 18 КК України); 5) її зміст становить не лише покарання, але й інші заходи кримінально-правового характеру, причому засновані не лише на примусі, але й на заохоченні позитивної посткримінальної поведінки або на недоцільності реалізації подальшого відбування покарання.

Зазначимо, що окремими науковцями реальна (негативна) кримінальна відповідальність поділяється на види. Так, І.П. Лесниченко й Ю.Є. Пудовочкин вказують, що така кримінальна відповідальність може бути двох видів: 1) відповідальність повнолітніх осіб; 2) відповідальність неповнолітніх осіб, які дослідники іменують, зокрема, ювенальною кримінальною відповідальністю. В основу виділення останньої авторами покладена можливість застосування до неповнолітніх, у разі звільнення їх від кримінальної відповідальності, примусових заходів виховного характеру [1, с. 20–22]. На нашу думку, можливість застосування примусових заходів виховного характеру є основою існування інших заходів кримінально-правового характеру, відмінних від кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб. Тому, якщо й варто порівнювати ювенальну відповідальність власне з кримінальною відповідальністю, то лише в аспекті особливостей її застосування в обвинувальному вирокі суду. У Загальній частині КК України навіть міститься розділ XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Водночас слід враховувати, що примусові заходи виховного характеру можуть бути реалізовані згідно зі ст. 97 КК України й поза межами реальної (негативної) кримінальної відповідальності неповнолітніх. А.М. Яценко з цього приводу зазначає, що порядок реалізації таких заходів зумовлює удосконалення з позиції тих видів примусових заходів виховного характеру, які варто застосувати до неповнолітніх осіб у разі звільнення їх від покарання (ч. 1 ст. 105 КК України), звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України), і навіть у випадку зняття кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 97 КК України) [15, с. 290–291]. У зв'язку з цим залежно від суб'єкта поділ реальної (негативної) кримінальної відповідальності на види цілком можливий. Проте він, очевидно, може бути розширений за рахунок особливостей реалізації такої відповідальності до окремих категорій повнолітніх осіб, зокрема, жінок, військовослужбовців строкової служби, осіб,

що досягли пенсійного віку, інвалідів першої або другої групи та інших осіб.

На підставі вищенаведеного можна зробити такі висновки: 1) кримінальна відповідальність займає центральне місце в системі заходів державного реагування на порушення кримінально-правових заборон; 2) за своєю суттю вона може бути лише реальною і негативною, а не позитивною чи потенційною; 3) така відповідальність є засудженням особи за вчинення нею злочину обвинувальним вирокі суду з визначенням (або без такого) виду та розміру конкретного покарання, а також процесом, що характеризується застосуванням до неї окремих заходів кримінально-правового характеру, заснованих на примусі або заохоченні позитивної посткримінальної поведінки або на недоцільності реалізації подальшого відбування покарання; 4) реальна (негативна) кримінальна відповідальність характеризується низкою ознак, визначальною серед яких є така, що полягає в тому, що її змістом є не лише покарання, але й інші заходи кримінально-правового характеру; 5) залежно від суб'єкта така відповідальність може бути поділена на відповідальність повнолітніх і неповнолітніх осіб. У свою чергу відповідальність повнолітніх осіб може бути розподілена на відповідальність окремих категорій повнолітніх осіб (жінок, військовослужбовців строкової служби, осіб, що досягли пенсійного віку, інвалідів першої або другої групи та інших осіб); 6) у межах різних видів кримінально-правових відносин, зокрема тих, у яких реалізується реальна (негативна) кримінальна відповідальність, державне реагування на порушення кримінально-правових заборон забезпечується також завдяки здійсненню психологічного кримінально-правового впливу, який не слід ототожнювати з позитивною або потенційною кримінальною відповідальністю, присутність яких у кримінальному праві обґрунтовується окремими вітчизняними й зарубіжними дослідниками.

Література

1. Андриенко В.А., Лесниченко І.П., Пудовочкин Ю.Є. Уголовная ответственность: понятие, проблемы реализации и половозрастная дифференциация: монография / под. ред. Ю. Е. Пудовочкина; с предислов. М. М. Бабаева. Москва: Юрлитинформ, 2006. 384 с.
2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
3. Богатирьов І.Г., Савченко А.В. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 2. С. 133–137.
4. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
5. Єремій Г.О., Хряпінський П.В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності: монографія / під заг. ред. П. В. Хряпінського. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2012. 176 с.

6. Звечаровский И.Э. О позитивной ответственности в уголовном праве. Актуальные проблемы борьбы с преступностью: сборн. науч. труд. Екатеринбург: Свердл. юрид. ин-т, 1992. С. 72–76.

7. Козаченко И.Я. Уголовная ответственность: мера и форма выражения: текст лекций. Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1987. 48 с.

8. Панов М.І. Проблеми кримінальної відповідальності та її правового регулювання. Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 7–13.

9. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с.

10. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/99 від 27.10.1999 р. у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність): рішення Конституційного Суду України за 1999 р. Офіційний веб-сайт / Конституційний Суд України. URL: <http://ccu.gov.ua:8080/uk/doccatalog/list?currDir=9339> (дата звернення: 27.05.2017).

11. Филимонов В.Д. Охранительная функция уголовного права: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 198 с.

12. Хряпінський П. В. Позитивна кримінальна відповідальність (зміст, форми та реалізація): науковий нарис. Запоріжжя: ТОВ «КСК-Альянс», 2008. 115 с.

13. Энциклопедия уголовного права. СПб.: Издание профессора Малинина; Санкт-Петербург ГКА, 2008. Т. 10: Освобождение от уголовной ответственности и наказания / В. Б. Малинин, Ю. В. Баранов, П. В. Коробов. 2008. 881 с.

14. Яценко А. М. Деякі міркування щодо форм реалізації кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового характеру. Вісник кримінологічної асоціації України. 2015. № 1(9). С. 212–223.

15. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 388 с.

Анотація

Купар Д. Ю. Кримінальна відповідальність в системі заходів кримінально-правового характеру: поняття, ознаки та види. – Стаття.

У статті досліджуються наявні доктринальні точки зору, що стосуються розуміння сутності, ознак та видів кримінальної відповідальності, і, на підставі цього, формулюються власні узагальнюючі висновки, що полягають в уточненні, конкретизації або розширенні доктринального уявлення про цей правовий феномен.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, заходи кримінально-правового характеру, види кримінальної відповідальності.

Аннотация

Купар Д. Ю. Уголовная ответственность в системе мер уголовно-правового характера: понятие, признаки и виды. – Статья.

В статье исследуются имеющиеся научные точки зрения относительно понимания сущности, признаков и видов уголовной ответственности, и, на основании этого, формулируются собственные обобщающие выводы, заключающиеся в уточнении, конкретизации, а также расширении научных представлений об этом правовом феномене.

Ключевые слова: уголовная ответственность, меры уголовно-правового характера, виды уголовной ответственности.

Summary

Kupar D. Y. Criminal liability in the system of criminal-law measures: concepts, features and types. – Article.

The article researches into the available scientific opinions regarding the understanding of the nature, features and types of criminal responsibility, and it formulates own generalizing conclusions, which are to clarify, specify and to expand the scientific concepts of this legal phenomenon.

Key words: criminal responsibility, criminal and law measures, types of criminal responsibility.